

El temps i la memòria en l'obra de Josep Pla*

per J. M. Castellet

El temps

Tot gran escriptor tradueix en les seves obres, d'una manera més o menys obsessiva, algun dels temes majors de la literatura, que no són altres que els que travessen la vida dels homes: la llibertat, l'amor, el temps, la mort, el destí, la transcendència, la història, etc. Generalment i malgrat la complexitat de tota gran obra literària, un d'aquests temes acostuma a dominar la visió del món de l'escriptor i, en conseqüència, l'obra ve a ser com una meditació recurrent sobre aquest tema central, el qual impregna la resta del camp visual de l'autor, de tal manera que en qualsevol altre que sorgirà en la seva obra trobarem els signes d'aquest motiu essencial, les seves petges, els indicis secrets, el color dominant.

De la mateixa manera que Salvador Espriu ens ha dit que la seva obra és una «meditació de la mort», podríem dir que l'obra de Josep Pla és una vasta «meditació del temps». No cal llegir-ne moltes pàgines per sentir planar el pes del temps: es tracta d'una presència constant, obsessiva. Ni més ni menys, però, que la presència del temps en la nostra vida: «El temps ho destrueix tot i ens destrueix. Les hores volen. Els anys no perdonen ningú. (...) *El temps és un lladre*, escriví en un moment d'excelsa indignació aquell bon home tan resignat i tranquil conegut per La Fontaine. És un lladre que produeix una angoixa lacerant, perquè, invisible, està dotat d'una impunitat completa. Viu instal·lat en la nostra mateixa vida, a casa mateix. Es troba en la nostra intimitat d'una manera més folgada que les persones que habitualment ens rodegen. El temps viu en nosaltres i el paràsit és més gros que la seva víctima» (24, 8).¹

* Fragment d'un llibre en curs d'elaboració.

1. Les citacions estan referides a l'edició en curs de l'*Obra completa* (Barcelona, Edicions Destino). La primera xifra correspon al número del volum, i la segona, a la pàgina.

Aquesta visió del temps impregnarà tota l'obra de Pla. No es tracta, però, d'una visió metafísica: el temps planià és sempre concret, i la seva presència, tangible. No és, tampoc, un temps unívoc. Al llarg de la seva obra, Pla es refereix, com a mínim, a tres menes de temps.

Hi ha, en primer lloc, el «temps natural», el de la naturalesa. Diríem que sense les arrels rurals de la infància, sense aquesta vivència inicial del temps. l'obra de Pla hauria estat diferent. Es tracta d'una vivència, gairebé física, traduïda en una sensació dominant: el pas del temps. Sobre aquest tema, Pla ha escrit centenars, potser milers de pàgines: és, bàsicament, un dels seus temes centrals. La successió de les hores, l'escolament dels dies, el pas dels anys: «La naturalesa que el nostre sistema anímic pot abassegar està regida per un ordre profund d'una monotonía mecànica, d'un maquiavelisme que els romàntics trobaven asfixiant. La societat s'hi ha hagut fatalment d'emmotllar. Heus aquí l'estiu; de seguida vindrà la tardor, l'hivern, la primavera... Sempre igual (...) Naixem, vivim, morim. Clareja, soleja, fosqueja... Despertem, mirem, somniem... Sempre igual» (24, 508). És, doncs, una successió ineludible, fatal, que la vida moderna —industrial i urbana— desdibuixa, en diluir-la en l'alienació del treball mecanitzat o burocràtic o en la dispersió de les innombrables sol·licitacions ciutadanes.

Segons Pla, la vida rural conserva encara la dimensió natural del temps, el pas del qual oscil·la entre el *tedium vitae*² i la fatalitat dels esdeveniments biològics que es precipiten, sobtadament, ineluctables.³ El temps «natural» produeix, en determinats moments, «una inquietud —sovint una angoixa— molt complexa» (20, 7), fruit de la sorpresa que cap de les seves hores no s'assembla a si mateixa i de la tristesa que sempre dona el pas del temps — «aquesta cosa fugissera i voleiadissa del mes d'abril, aquesta cosa aèria que tenen les seves hores, sobre les quals tot el que és evanescent s'esvaneix sobre l'escòria i el pes de la terra, és, quan s'arriba a una certa edat, una mica trista», encara que sigui producte d'un «moment de delicada dubitació, un instant subtil de timidesa de la terra...» (20, 175). El pas de les hores, insisteix Pla, es fa especialment perceptible en determinats indrets —el camp, les poblacions petites— que estan desproveïts d'evasions, «saturats de tedi macilent». En una transposició cultural, molt típica del seu estil, diu: «La vida de Goethe i sobretot la de Schiller, transcorregueren en poblacions irrisòriament petites. Quan aquests dos senyors volgueren fer una revista, l'anomenaren "Les hores", nom revelador de la contextura pausada de les seves existències» (20, 9). Finalment, per a Pla, el temps «natural» forma el teixit bàsic de la nostra vida i cal no rebutjar-lo. És més, la vida moderna, en intentar eliminar la pressió del pas del temps, falsifica l'autenticitat de l'existència, i treu sentit al desenvolupament natural de l'home:

2. «Ningú no sap, ni pot resistir, el tedi. La vida ens ha ensenyat que una de les fonts més copioses i perennes de dolor és l'agitació inútil, els moviments gratuïts, l'entrada en la nostra vida d'altra gent. Així i tot, resistir la sensació aclaparadora de sentir sobre el cor el pas del temps, es fa impossible. Els homes i les dones no poden resistir l'ensopiment perquè creuen —sense cap raó— que ensopir-se és com morir una mica. Així, hom s'evadeix per patir més.» (2, 14).

3. «La naturalesa està travessada per aquestes forces obscures que ens dominen i ens empenyen cegament. Fins on m'arriba la memòria veig que cada primavera ha estat fatal per un o altre amic, que aquesta fatalitat es presentà en forma inexplicable, insospitada, ràpida (...) Així, la primavera de maig, que és tan bella i crea les joves formes d'un arrodoniment més exquisit, té aquesta zona d'ombra i de perill de què tota esperança ha estat exclosa» (20, 203).

«Tot i que la pressió del pas del temps és dolorosa i de vegades insuportable, sóc partidari de no defugir-la, perquè la meua experiència em porta a creure que només els qui senten aquest dolor somort —o agut— aprofiten la vida, en el sentit més general del terme, i aprofiten a tenir alguna idea de les seves meravelles». (20, 9).

Paral·lel al temps «natural», que recobreix i unifica l'existència dels homes, hi ha el temps «personal», que és «una sensació individual, distinta, pròpia, que varia segons l'edat, la formació, el *curriculum vitae*, la posició» (24, 424): és el *tempo* de cadascú, intransferible. Aquest *tempo* no és solament diferent de persona a persona: també ho és, dins de la individualitat típica, de generació a generació i d'època a època. El temps «personal» no té les mateixes característiques del temps «natural». Ja no és només la successió dels moments, el pas de les hores, dels dies o dels anys, amb les sensacions i els sentiments que comporta. És, també, «una forma de coneixement empírica, diversa, personalíssima». Però, és més, encara. Aquest *tempo* és el motor de la formació de la personalitat, basada en l'acumulació de records, en l'operativitat de les reminiscències particulars de cadascú. El temps «personal» no és ni cronològic, ni lineal, ni cíclic. Cada moment viscut s'enfronta amb la totalitat del passat que ens ha constituït com a persones, és a dir, que el passat —el record i la memòria— modifica la vivència del moment present. Això no passava en el temps «natural», pura successió de la plenitud dels moments. Pel contrari, el pes de la història individual gravita i modifica el pas del temps «personal» i, en alguns casos, l'obliga a deturar-se com un rebuig del present. Entren en joc la complexitat de l'individu i les repressions de la personalitat. Som al centre mateix de les opcions temporals dels homes, que en la major part dels casos trien el passat, per un pur reflex de conservació o qui sap si per una nostàlgia justificada: «No hi ha res més dolorós, en efecte, que veure l'oposició entre la devastació dels temps sobre persones i coses i la fixesa del record que en conservem; que descobrir que el que ha conservat tanta vivacitat, gràcia i frescor en la nostra memòria s'ha debolit i volatilitzat en la vida; que el que encara ens sembla tan bell en el nostre interior és aproximadament, a l'exterior, una desferra» (24, 316). El *tempo* és canviant de persona a persona, però ho és, també, d'una edat a una altra. El seu ritme, divers, només és perceptible en arribar a la maduresa, per comparació: «Quan es comencen d' aclarir davant de la nostra vista coses tan senzilles, hom es troba ja a l'altra banda del vessant. Llavors el temps es percep d'una altra manera. Si en la joventut és lent i morós, ara, passats els cinquanta anys, vola rabent, rapidísim (...) Tot esdevé fugaç i insegur: les passions, els interessos, els sentiments (...) Sabem ara que el que pretenguérem fer no passarà d'una temptativa, serà una forma irrisòria, una pobra il·lusió de la nostra força escassa (...) El temps ens limita, ens asfixia. El seu remolí, ens desfà. En la víscera del temps —el cor— els batecs ja no tenen la força que tingueren» (20, 499). Finalment, el temps «personal», en arribar a la vellesa, ens dóna els límits exactes de la nostra personalitat. El que ja no es pot fer, però, és canviar, modificar el passat. Més aviat és el passat el que ens determina i configura en el moment del *retour d'âge*: «Hom assaboreix —amb poques dents, és clar— el gust, el sabor dels dies. Aquest sabor, que en la joventut està caracteritzat per la més dispersa i buida generalització, esdevé ara un sabor concret. Divagar és dolorós. Concretar és plaent. La sensació de la vida no és potser tan transparent com afirmen els optimistes. En cada cas varia. Cada home és un món» (24, 473). En efecte, el *tempo* haurà determinat les individualitats, totes diferents i di-

verses, perquè l'experiència interior és intransferible: el temps «personal» haurà convertit cada home en un món irrepetible.

Resta el temps «històric» que adquireix una gran importància en l'obra planiana. Potser aquest relleu que Pla li dóna és el que diferencia la seva literatura de la dels grans autors que han centrat llur obra sobre el temps «natural» o el «personal», exclusivament. Pla, que és un racionalista i un materialista, sorgit culturalment dels autors dels segles que preparen l'adveniment o que desenvolupen el concepte d'història, no es pot sostreure del pes que aquest concepte ha projectat sobre el nostre segle —i no sense una certa resistència. Pla, que no creu en la ideologia del progrés i de la utopia, no pot eliminar, tanmateix, la idea del canvi històric: «Els homes han viscut sempre, probablement, en un període de transició (...) En el nostre temps, però, la velocitat del canvi ha estat tan accelerada (...) que ens produeix la sensació de mareig (...) aquest mareig, ens fa percebre la transició d'una manera viva i dolorosa, sense amenitat, amb violència. La impressió d'inestabilitat de la vida actual prové, no del canvi mateix —canvi que en molts aspectes és agradable i positiu—, sinó de la seva brusquedat i del seu sacejament» (20, 99-100). Aquest estat de transició, aquesta situació permanent de canvi són interpretats per Pla, a diferència dels utopistes, com una impossibilitat de sentir el futur, el qual no serà més que una successió ininterrompuda de presents, determinats, a més, per l'experiència del passat. En aquest sentit, els textos de Pla són molt explícits: «No arribarem mai al futur; sempre viurem en un present (...) Actuar, doncs, a base de la il·lusió del futur és inútil si no volem perdre grans quantitats de temps en esforços buits i àrids; *desarrelin dels seus sentiments la pueril ximpleria de la idealització del futur* (...) El futur —o sia el pròxim present— serà una o altra cosa, dependrà de l'actual present. La història no es produeix a base de transmutacions seques i violentes, ni de miracles que puguin transmutar el pes de les lleis físiques. Els nostres actes ens segueixen i, del que sigui l'actual, en dependrà el present pròxim» (20, 497) [El subratllat és meu. J. M. C.] Pla no nega la història, nega el pensament utòpic o, com una constant a través de tota la seva obra, la idea revolucionària, és a dir, la possibilitat d'incidir sobre la història i transformar-ne el curs natural.

El temps «històric» és d'una gran fluïdesa entre el passat i el present, és el lligam que els uneix. Aquest temps té un nom molt concret, la memòria, i una funció molt específica, que és la de justificar l'existència entesa «com un acte de servei al passat» per tal de comprendre, a través del present, el que tindrà l'esdevenidor de continuïtat. Pla no creu en la transcendència, però sí en l'obra dels homes, en el treball i en la cultura, testimoni del món: «Cultura contra naturalesa: aquesta és la posició precària però digna. L'element vital de la cultura és la memòria, sobretot la memòria històrica (...) Del record —de la història— arrencarà sempre el que l'home faci de positiu. La resta és salvatgeria» (24, 295). Arribem, així, al nucli central de la «meditació del temps», la memòria.

La memòria

El tema de la memòria ha ocupat, al llarg de la història del pensament, un gran nombre de filòsofs i d'escriptors. La preocupació dels antics per la memòria s'explica, d'una banda, perquè tenien consciència de la importància d'a-

questa «capacitat o facultat de l'ànima» en la constitució de l'ésser humà i, de l'altra, perquè els preocupava extraordinàriament la impossibilitat de fixar i reproduir els esdeveniments dels quals eren protagonistes, no solament de cara a la posteritat, sinó també per al propi ús: la sensació d'escolament i pèrdua del temps viscut havia de ser terrible, sense la possibilitat de transmetre el record dels fets, excepte per tradició oral. D'aquí la importància que els clàssics atorgaren a la memòria. Per als grecs, Mnemósine, la qual personificava la memòria, era filla d'Urà i de Gea, és a dir, del Cel i de la Terra, i havia estat un personatge decisiu de la mitologia: escollida per Zeus, aquest l'havia fecundada durant nou nits consecutives i Mnemósine havia infantat nou fills, les Muses. Per tant, la Memòria era considerada mare de la història i de les arts. També els grecs, i posteriorment els llatins, s'aplicaren a desenvolupar les tècniques de la memòria, i de fet, fins a la invenció de la impremta, «l'art de la memòria», o sia, l'educació d'aquesta facultat humana, la mnemotècnia, fou una de les obsessions recurrents del pensament occidental clàssic i medieval.⁴ Modernament, de Bergson a Russell i de James a Ryle, els filòsofs s'han ocupat de la memòria —i alguns d'ells, com Bergson, d'una manera central. L'home ha esdevingut «l'ésser que té memòria», que conserva el passat i l'actualitza, és a dir, que té història i tradició.

Per a Josep Pla aquest és un fet determinant en la seva concepció de la literatura —«un esforç contra l'oblit»—, reflex d'una determinada concepció del canvi històric, ja esmentada en parlar del temps: «Totes les formes de la memòria són enormement misterioses i torbadores. Tot està sotmès a un canvi permanent (...) És molt possible, però, que, sota la variació de les coses, resti una ossada, una estructura permanent, creada per l'herència, la fixesa geogràfica, l'ambient del transcurs vital. Saber comprendre i copsar aquest fons estàtic i continuat de les coses, de les persones, ¿no és pas la civilització de cada moment —en contraposició a la frivolitat, a la superficialitat, a l'aspecte fugisser que té la vida a cada moment que passa?» (23, 104).

Tanmateix, la concepció de Pla no sembla arrencar —bé que hagi estat fortament condicionada per ells—, tant dels pensadors contemporanis, com d'una part important de la seva formació intel·lectual, basada, entre d'altres, en la lectura dels autors francesos del XVIII. Pla en parla abundantment al llarg de tota la seva obra: es tracta de Montesquieu, de Diderot, de Buffon, de Voltaire... Aquests autors encarnen —juntament amb Vico, Kant i d'altres autors de finals del XVIII— la transició que culminarà en la ruptura que representa la Revolució francesa. Les bases del canvi, però, havien estat culturalment fixades abans, arrencant de les crisis de la Reforma i del barroc, l'herència de les quals també és recollida per Pla.

A *Études sur le temps humains*,⁵ Georges Poulet fa una excel·lent introducció històrica al tema del temps en la literatura. En parlar del segle XVIII diu: «...la grandesa d'aquest moment humà, i l'embriaguesa que provoca, tenen relació amb el fet que, per primera vegada des del cristianisme, l'home sent sobtadament l'instant de la seva existència com un instant alliberat de qualsevol dependència, lliure de tota duració, igual a les seves possibilitats, causa d'ell mateix (...) La sensació viscuda és el sentiment de l'ésser. *On se suffit à soi-même, comme Dieu*, diu Rousseau.» I la descoberta de la memòria és el factor

4. Vegeu, sobre el tema, el llibre excel·lent de Frances A. YATES, *The Art of Memory* (Londres, Routledge and Kegan Paul, 1966).

5. París, Union Générale d'Éditions Col. 10/18, 1972, ps. 30-31.

determinant d'aquesta seguretat: «El gran descobriment del segle XVIII és el del fenomen de la memòria. A través del record, l'home s'escapa del momentani; pel record escapa al no-res que trobem en tots els moments de l'existència». Sense la memòria, diu Quesnay, «l'ésser sensitiu no tindria res més que la sensació o la idea de l'instant actual... Totes les seves idees serien devorades per l'oblit, a mesura que anirien naixent; tots els instants de la seva duració serien instants de naixement i instants de mort». Buffon i Rousseau incideixen en el tema i Diderot afirma: «La memòria immensa i total és un estat complet d'unitat.»

D'altra banda, bé que fundada en la consideració de la ruptura històrica del segle XVIII, a través de les lectures dels autors que n'han donat testimoni, la presència del tema de la memòria es basa, també, en la vivència d'una altra ruptura, la de començaments del segle XX, plenament viscuda per Pla en els seus anys de formació: és la doble ruptura de la guerra del 1914 i de la revolució russa del 1917, la qual acabarà tenyint tota la història contemporània. Jean Duvi-gnaud, en el prefaci a *La mémoire collective*, de Maurice Halbwachs,⁶ la caracteritzarà així, referida precisament a la memòria: «Ruptura (...) que allunya un passat que no havia estat copsat com a tal; ruptura entre "nacionalistes" hostils que revela a quin tipus de construcció arbitrària es lliura un grup o una nació quan volen fer de llur història una "doctrina"; ruptura en la vida econòmica, que accentua l'estratificació i la divisió en classes i que fa més sensible la relació entre la imatge que ens fem de l'home i del món i el lloc limitat que aquesta imatge ocupa en un conjunt organitzat. El privilegi de la consciència universal es dissol (...) És l'època en la qual Luckács postula que existeix una subjectivitat de classe que porta en ella la pròpia visió del món i la pròpia memòria (...) ¿No és, també, la primera vegada que veiem règims polítics que pretenen aportar una imatge absoluta de l'home i també un sistema de valors, segons els quals es recompen el passat i l'esdevenidor?»

Díriem, així, que la visió de Pla —tan personal, d'altra banda— té com a punt de partida la concepció del segle XVIII, que tan bé s'ajusta a les seves conviccions, i com a confirmació, la crisi del segle XX, viscuda en la pròpia carn. Conquesta alliberadora de l'home, la memòria té, però, les seves servituds: el passat exigeix la continuïtat, determina el present i, fins i tot, el condiciona a convertir-se en trànsit cap al futur: «Gairebé tots els nostres actes, és la memòria qui els determina. La fletxa del seu sentit és la memòria qui la dibuixa» (24, 314); «Jo treballa pels que vindran, per la curiositat que algunes persones —moltes o poques— tindran demà i demà passat» (2, 227). En aquesta línia, Pla no pot defugir, tanmateix, la tradició del XIX, segle que detesta a causa del romanticisme, de la fantasia dels historiadors, de l'utopisme dels revolucionaris. Al costat, però, del romanticisme del record i del romanticisme del pressentiment, hi ha el realisme dels pensadors i escriptors de la «continuïtat sentida»: Saint-Beuve, per exemple, i Balzac, les novel·les del qual ens mostren una «continuïtat» que arrenca del fons de l'existència històrica de l'home. «Mai com al segle XIX —diu Poulet— el temps havia aparegut tan perceptible als ulls de l'esperit, tan assimilable pel pensament. Però aquest temps perceptible ho és perquè és concebut com una immensa cadena causal.»⁷

6. París, PUF, 1968.²

7. Georges POULET, *op. cit.*, p. 42.

Josep Pla se sap presoner d'aquest engranatge, i a la vegada que l'accepta, el seu individualisme el porta a rebel·lar-s'hi. Aquesta és una de les contradiccions que trobem en el tractament planià del temps i la memòria, el que no vol dir que no prevalgui en ell la línia de la «continuitat». En tot cas, la seva idea de memòria —com la del temps— no és unívoca. De fet, ens ofereix, paral·lels als esmentats sobre el temps, tres tipus de memòria.

El primer correspon al del temps «natural», del qual sorgeix la memòria «involuntària», és a dir, la que apareix a causa de l'existència dels «signes sensibles»⁸ (objectes, colors, paisatges, fenòmens de la naturalesa, etc.), la presència dels quals desencadena el mecanisme de la memòria, la qual ens duu cap al passat, ens envolta de records. Aquest tipus de memòria és creadora i, a través de la imaginació, inductora d'art. És la famosa memòria proustiana —la magdalena suggereix Combray; l'empedrat, Venècia— els «signes sensibles» de la qual són considerats pel propi Proust com «un començament d'art» perquè ens situen «sobre la vida de l'art».⁹ Algunes de les millors pàgines de Josep Pla provenen de l'aplicació d'aquest procediment. Ja en *El quadern gris* apareixien mostres de memòria «involuntària»: «Al vespre cauen quatre gotes i la tramuntana s'entaula amb una irruència glacial. Sento la fredor als ossos dels anys passats, recordo els inacabables hiverns de quan era petit —el vent que xiula, el cel blauíssim, el soroll de la sorra en els vidres, la boca seca, el nas borrat, les trompades del vent a l'esquena i a la galta, la tensió nerviosa, el vent passant per sota les portes, per les insospitades esclatxes de balcons i finestres» (1, 449). En aquest sentit, els exemples es podrien multiplicar a causa de l'abundància de signes sensibles —colors, olors, sons...—, una de les constants estilístiques de l'obra planiana. Fins i tot podríem parlar d'una memòria «involuntària indirecta», constituïda per les reminiscències del record: «A Fornells, paratge fabulosament ensopit, vaig arribar a sentir-hi la dolçor del tedi (...) Qualsevulla cosa us imantava la vista i us promovia la curiositat. Recordo tantes coses perdudes definitivament! Recordo el misteri que a l'aire posava la clara lluna de gener; la voluptuositat de la llum de primavera sobre la camisa de color de rosa dels ametllers; el pas, per la badia, d'una vela llatina; la mirada d'un home davant d'un plat de grasses sardines a la brasa; el gotejar brillant i àvid dels pins després d'una nit de pluja silenciosa i lenta; l'endormiscament dels gats a la vora del foc de la llar, els capvespres d'hivern...» (2, 15).

Un altre tipus de memòria correspondria al temps «personal», esmentat a l'apartat anterior: es tracta de la memòria d'ús quotidià, del teixit de la qual estem fets, i que té els seus límits imaginatius perfectament controlats. La memòria «personal» és intransferible com el *tempo* de cadascú. Serveix per a les petites evasions o per sentir-nos confortats en la solitud. També, però, té altres dimensions, que veurem de seguida. A diferència de la memòria «involuntària», la memòria «personal» no és creativa ni ens predisposa a l'art. Pla la caracteritza així: «Vostè —dic a un amic— pot haver tingut una vida, una manera de fer molt donada a l'universalisme, a les perspectives amples i llargues, vastíssimes, vagues, però la memòria humana —la memòria personal— és localista, limitada i, per dir-ho en italià, *casalinga*, és a dir, casolana. Aquesta contradicció només es pot resoldre quan hom es convenç de la superioritat de la

8. Vegeu Gilles DELEUZE, *Proust et les signes* (París, PUF, 1970²).

9. *Le temps retrouvé*, edició de La Pléiade, III (París, Gallimard), p. 889.

memòria, o sigui de la limitació, sobre qualsevol forma estèril i vagorosa com una boira espessa del que sol anomenar-se la universalitat» (26, 25). Tanmateix, i malgrat les seves limitacions, en el pla de la memòria «personal» esdevenen situacions importantíssimes per als homes, potser les més importants: la felicitat, l'angoixa, la por... La felicitat, per a Pla, és un fet de la memòria o de la imaginació, segons si es refereix al passat o al futur. Més probablement ho és de la memòria, perquè l'experiència ens demostra que les persones projecten sobre els records l'afecte del seu agraïment pels moments de felicitat, tot oblidant que aquests moments han estat voltats sempre d'altres d'infelicitat o de dolor. Automàticament, però, la memòria de la felicitat crida l'angoixa pel temps que passa i la por del futur. Per això, «la memòria és un arma de dos fils: si d'un cantó ens manté en una il·lusió de fixesa davant del temps, de l'altra, en tant que constata els canvis dels moments successius, aguditza el dolor de la fugida de les hores. És el record de les lluminoses hores passades el que ens fa veure la precarietat del present i ens proposa la buida foscor del que vindrà» (24, 8).

Finalment, resta, paralela al temps «històric», la memòria «voluntària», de gran importància en l'obra de Pla. La memòria «voluntària» —diu Gilles Deleuze— «va d'un actual present a un present que “ha estat”, és a dir, a alguna cosa que va ser present i que ja no ho és (...) Aquesta memòria no capta directament el passat: el recompon amb presents». ¹⁰ Es tracta d'una memòria històrica, objectiva i distant en relació amb els fets recordats. És també, a diferència de la «personal», una memòria que recull el punt de vista dels altres i, per tant, d'alguna manera, col·lectiva. Conscient, és provocada generalment amb alguna finalitat determinada, com, per exemple, la de recrear una època, un ambient, uns personatges, sempre des d'una visió personal, la del subjecte d'aquesta memòria. La literatura és plena de pàgines de memòria «voluntària», elaborades a través de la imaginació o, simplement, d'elaboració directa amb una intenció primàriament històrica —reculls d'evocacions, autobiografies, llibres de memòries, biografies de personatges coetanis de l'autor, etc. Josep Pla ha utilitzat especialment aquest tipus de memòria i ha demostrat la seva preferència per aquesta expressió literària. És més, ha volgut convertir el conjunt de la seva obra en unes vastes memòries, per suplir la manca d'aquest tipus d'obres a Catalunya, condició primera, al seu entendre, per a l'existència d'una cultura sòlida, de base real: «Si en aquest país tinguéssim memorialistes —em permeto de repetir que no tindrem una autèntica literatura catalana, còmoda i confortable (les dues condicions bàsiques de tota literatura possible) fins que en tinguem...» (17, 236-7).

Tanmateix, com hem vist, en una obra travessada pel temps i la memòria d'una manera obsessiva i complexa, Pla s'ha servit abundantment de les altres menes de memòria esmentades. Al llarg dels anys, però, diríem que Pla ha desplaçat el centre d'interès de la seva obra de la memòria «involuntària» a la «voluntària», sense oblidar mai —en fragments esparso, generalment— la memòria «personal». Aquest desplaçament és visible principalment en l'obra de la postguerra ençà i és producte d'un creixent sentit de responsabilitat col·lectiva, a causa d'una presa de consciència que es manifesta progressivament a partir dels anys quaranta. De les temptatives de creació literària pura, com *Coses vistes*, i *Llanterna màgica*, dels llibres de viatges (*Rússia*, *Cartes de lluny*, *Cartes meridionals*) i dels llibres polítics (*Francesc Cambó*).

10. Gilles DELEUZE, *op. cit.*, p. 70.

Vint-i-cinc anys de política catalanista —tots ells publicats abans de la guerra civil—, Pla passa, després de la guerra i d'una primera etapa costumista, descriptiva, anecdòtica i humorística (*Un senyor de Barcelona, Llagosta i pollastre, Els anys, L'Empordanet*, etc.), a la publicació dels diaris personals —*El quadern gris, Notes disperses i Notes per a Silvia*— i a la sèrie d'*Homenots* (nou volums entre el 1958 i el 1962), que és la manifestació més clara de la voluntat d'historiar —a través d'una sèrie de retrats extensos— una època, la seva. I el mateix és vàlid respecte a *Retrats de passaport*, especialment en els datats després de la guerra, menys literaris o més històrics.

L'actitud o la voluntat memorialista, en funció d'unes necessitats col·lectives, domina, doncs, bona part de la darrera etapa de Pla. No es tracta d'una descoberta, perquè el propi autor s'havia plantejat ja el problema amb anterioritat: «Em sembla de tota evidència (...) que es pot escriure molt bé el que s'ha viscut i sobretot algunes coses que s'han viscut (...) Però també és indubtable que es pot escriure molt bé adoptant una actitud de memorialista i recollint el que han viscut els altres, el que els altres han explicat, o sigui el testimoni aliè» (1, 809). Aquesta actitud esdevé primordial, obsessiva, especialment quan prenen cos les dues temptatives de reunir tota la seva obra i presentar-la en bloc al lector. Les al·lusions a aquesta actitud són freqüents als pròlegs dels llibres de l'edició de la *Selecta* i nombroses en l'edició de *Destino*: «Jo he tractat de descriure el país del meu temps. Si aquests papers (...) poden contribuir a augmentar la curiositat del país, potser haurem ajudat a una autenticitat que en aquest moment és combatuda, sofisticada i en el millor dels casos eludida» (7, 227). Podríem aportar, en suport d'aquesta tesi, una gran quantitat de citacions —«He escrit aquestes ratlles (...) pensant en les generacions futures, en els homes de demà» (16, 363)—, però no cal cansar el lector que coneix l'obra de Pla i sap que insistir en aquest tema és extremar l'obvietat.

Tanmateix, Pla no es limita a qualificar o a caracteritzar la seva obra. Creu, profundament, per raons personals, però sobretot per motivacions de la comunitat a la qual pertany, en la necessitat de donar testimoni de l'època, d'aportar l'experiència viscuda, els records personals, els papers autobiogràfics, per tal de conservar la memòria col·lectiva. I el que creu vàlid per a la seva obra ho és per a la dels altres. Per això es queixa freqüentment de l'absència d'una literatura memorialista al país: «Jo també lamento (...) la falta de sentit històric dels nostres homes importants (...) Josep Llimona ha deixat una obra. Però no ha deixat res més: ni memòries, ni dietaris, ni cartes, ni un horral de paper. Res. El destí del país sembla ésser un joc alternat d'ascensions penoses i llargues, difícils, per tot d'un plegat i per raons indiscernibles, desfibrar-se, desfibrar-se, dissoldre's i fugir. El destí dels homes sembla ésser només morir» (19, 513).

Aquest tipus de literatura ha existit sempre en països com Anglaterra i França.¹¹ Denota l'existència d'unes societats que poden mirar endavant perquè parteixen d'una sòlida elaboració del passat. A Catalunya, en canvi, la manca de preocupació per la fixació del passat —producte, potser, de la frustració de la pròpia història— comporta una incomoditat bàsica per viure el

11. «La grandesa incomparable —i tan confortable— de la literatura anglesa són les vides humanes escrites que conté...» (10, 563); «A França hi ha molts llibres de memòries meravellosament escrits, procedents de senyores i senyors que visqueren en els segles XVII i XVIII, que són els segles d'or de la sociabilitat francesa» (4, 348).

present i una incertesa absoluta enfront del futur. És més, aquesta situació predisposa inconscientment a esborrar-ne les causes, que és el mateix que eliminar, d'un cop, el passat: «És un país que, en termes generals, ha contribuït al propi oblit» (17, 8). Enfront d'aquests fets, la literatura té un paper a jugar perquè és un esforç contra l'oblit, una temptativa per evitar l'enderrocament i la ruïna de la història. En conseqüència, escriure és un fet positiu —i per a escriure memòries, records, reminiscències, correspondències, etc., no cal ser escriptor professional: «La literatura personal destrueix la distinció romàntica entre l'home de lletres i un home qualsevol, cultivat, que escriu» (17, 7). Tothom, doncs, podria, si volgués, contribuir a l'esforç de mantenir la memòria col·lectiva. Contràriament, però, la tendència és a la destrucció, a la sistemàtica eliminació de les pègtes del passat: «No es conserven ni les velles correspondències amoroses. *El cultiu de la memòria no passa del pur mecanisme anímic*. Foc nou. Començar altra vegada cada dia. Tot és res. És per això que el país queda sovint com estúpidament infantilitzat» (9, 53) [El subratllat és meu. J. M. C.].

Lector incansable dels grans memorialistes, Josep Pla s'ha trobat, al llarg dels anys, que havia bastit una obra que, d'una manera poc sistemàtica i sense que el seu propòsit inicial fos aquest, esdevenia, per acumulació, un ampli i extens fresc de la seva època que l'inscrivia en la nòmina dels escriptors de la memòria «voluntària». Aquesta obra, però, que es desenvolupa en diversos gèneres literaris, depassa la qualificació de memorialista. Travessada pel temps, guiada per una dinàmica històrica, rep les influències del moment i està condicionada per la quotidianitat. Vista en conjunt, no és difícil d'apreciar-hi la tensió entre una voluntat de fixació del passat i una incontinent temptació de testimoniatge de la fluència del temps. En aquest sentit, no voldria que les divisions que he establert en relació amb el temps i la memòria, haguessin donat una idea d'obra fragmentada en compartiments estancs. La grandesa d'aquesta obra consisteix, precisament, en la simultaneïtat i en la superposició de plans dels diversos temps i memòries i, si bé és cert que Pla, als darrers anys, sembla haver-se inclinat, com hem dit, al cultiu de la memòria «voluntària», mai, però, ha impedit que el pas del temps i la noció de canvi seguissin presents en els seus escrits. Un dels seus autors favorits, Montaigne, deia: «*Je ne peins pas l'être, je peins le passage*», és a dir, no es tracta de pintar l'ésser en la seva immobilitat, sinó el trànsit, el passatge, el moviment pel qual l'ésser escapa a la pròpia inèrcia i el porta, ineluctablement, endavant. També una idea de Proust —un altre autor predilecte— és aplicable a l'obra de Pla: *el temps retrobat és el temps transcendit*, és a dir, la memòria intenta de fixar el passat, per a poder transcendir-lo, per tal que no suposi un llast per al present o per al futur. Ho hem dit pàgines enrera: només l'assumpció plena del passat pot deslliurar d'incomoditats el present i d'incertesa el futur.

Amb les inevitables contradiccions ocasionals, l'obra de Pla és d'una gran coherència respecte a la memòria i el temps. Fins i tot en les distincions més subtils o més difícils d'establir, una lectura atenta en descobreix els matisos, dels quals l'autor sembla sempre conscient. Amb això, no vull dir que Pla hagi tingut sempre consciència dels fets en el moment d'escriure: vull expressar que la consciència apareix en la pròpia escriptura, voluntàriament o involuntàriament per part de l'autor. La lucidesa del text és una constant planiana i consisteix en l'adequació dels mecanismes de desvetllament de la memòria a les exigències del tema o en la predisposició de l'autor respecte a les sol·licitacions profundes de l'obra. Ho hem vist, en el primer cas, a propòsit de

la utilització de les memòries «involuntària» i «voluntària». I ho podem veure, també, en la distinció entre «record» i «memòria» sobre la qual voldria acabar de precisar l'actitud de Pla.

Jean Pouillon, comparant l'obra de Stendhal amb la de Saint-Simon, diu que el novel·lista aconsegueix de vivificar-se avui gràcies al que va ser en el passat, mentre que el memorialista fa reviure el que va ser gràcies al que és ara: «Hom comprèn, així, l'aspecte profundament diferent de les dues obres, diferència que es marca concretament en el fet que Saint-Simon explica veraderament una història, mentre que Stendhal narra anècdotes que, fins i tot, no lliguen entre si».¹² Josep Pla assumeix les dues funcions alhora, la del «record» —Stendhal— i la de la «memòria» —Saint-Simon. A través del record, es cerca a si mateix, en el seu *tempo*, en el temps «personal»: és la «*recherche du temps perdu*», és el «*cualquier tiempo pasado fue mejor*». Tota la història de la literatura està esmaltada de manifestacions d'aquest sentiment complex, en el qual juguen un paper difícilment destriable el refús del present; l'autocompassió; l'exaltació de la infància o de la joventut; la nostàlgia; la sensibilitat aguditzada i la disponibilitat absoluta. A través de la memòria, l'escriptor també es cerca a si mateix, però ho fa a través del temps «històric»: es troba, doncs, formant part d'una història que ja no és l'estrictament personal, es veu, a distància, pertanyent a una collectivitat, els destins de la qual pot intentar d'interpretar, ara, quan els fets ja han estat viscuts. No hi ha refús del present, perquè, pel contrari, s'actualitza el passat; no hi ha autocompassió, sinó, en tot cas, autojustificació; la infància o la joventut es veuen com estats imperfectes, d'irresponsabilitat; la nostàlgia es dilueix en la consciència; la sensibilitat és matisada per la raó; la disponibilitat ho és pel seny. Al «record» se li ha de demanar sinceritat; a la «memòria» se li ha d'exigir lucidesa.

No sóc partidari de les lectures sincròniques, com la que ens obliga a fer la present edició de l'*Obra completa* de Josep Pla, desproveïda del mínim aparell cronològic i crític necessari. Tanmateix, aquesta lectura té una virtut: en fer més patents les complexitats temporals de l'obra planiana, ajuda a desvetllar més fàcilment el tema central amb totes les seves implicacions. El mèrit, la virtut o la gràcia d'aquesta obra és, com hem dit abans, la superposició dels diversos plans del temps i la memòria, cap dels quals ha estat defugit per l'autor, a diferència dels escriptors que han deixat discórrer la ploma per l'un o l'altre d'aquests plans, exclusivament. La lectura sincrònica és una immersió en profunditat en l'univers temporal de Josep Pla. Desconcertant, potser, en un principi, resulta finalment aclaridora.

J. M. CASTELLET

12. *Temps et roman* (París, Gallimard, 1964), p. 60.